

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

XƏDİCƏ İSABALA QIZI HEYDƏROVA

AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏRİNDƏ
ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN SÖZLƏRİN VERİLMƏSİ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Oruc oğlu MƏMMƏDLİ**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizami Manaf oğlu Xudiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əməkdar elm xadimi

Şəhla Əhməd qızı Əhmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə “_20_”_06_2017-cı il tarixdə saat “_”⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_”_ 2017-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ölkəmizin Dövlət Proqramının strateji istiqamətlərindən biri dünya dilçilik elminin müasir inkişaf meyilləri nəzərə alınaraq, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında aparılan fundamental və tətbiqi tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsidir. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri və tətbiqi inkişafını təmin etmək də bu vəzifələr sırasına daxildir. Aparılan tədqiqat bu baxımdan əhəmiyyətlidir və ümumiyyətlə, Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan leksikanın verilməsi məsələsi Azərbaycan dilçiliyində işlənməmiş bir mövzu olduğu üçün müasir dövrdə xüsusi bir aktuallıq kəsb edir.

Ümumişlək olmayan leksika S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə, H.Həsənov, A.Qurbanov və B.Xəlilovun və b. əsərlərində tədqiq olunsa da, leksikoqrafik aspektdən “ümumişlək olmayan leksika”ya dair araşdırmalar bu vaxta qədər aparılmamış, statistik məlumatlar verilməmiş, bu söz qruplarının lüğətlərdə verilmə şərtləri, qrammatik, etimoloji, semasioloji problemləri öyrənilməmişdir.

Dissertasiyada əldə olunan nəticələr Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyasının nəzəri metodlarının yeni milli elmi konsepsiyaya uyğun işlənilib hazırlanmasına və "Azərbaycan dilinin böyük izahlı lüğəti"nin daha mükəmməl tərtib olunmasına xidmət edə bilər. Eyni zamanda, tədqiqat zamanı omonimiya və çoxmənalılıqla bağlı problemlərin, qohum olmayan dillər arasında sintaktik fonda diamorfianın (morfoloji uyğunsuzluq) öyrənilməsi semasiologiya və müqayisəli dilçilik baxımından, eləcə də ikidilli lüğətlərə tətbiq etmək yönündən mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat əsnasında bir çox lüğətlərə müraciət edilsə də, əsasən iki lüğət obyekt seçilmişdir: Ə. Orucovun rəhbərliyi və ümumi redaktəsi ilə tərtib olunmuş ilk dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”¹ və M. Tağıyevin ümumi redaktəsi ilə Bakı Slavyan Universitetində hazırlanmış dördcildlik

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006-2011. Bu lüğət avtoreferatda qısaca olaraq ADİL akronimi ilə ifadə olunur

“Azərbaycanca-rusca lüğət”¹. Qismən isə A.Axundovun redaktəsi ilə 2004-cü ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”² üzərində tədqiqat aparılmışdır.

Tədqiqatın predmeti. Bəhs etdiyimiz lüğətlərdə ümumişlək olmayan leksikanı tədqiqata cəlb etmək, bu dil vahidlərinin filoloji lüğətlərdə yerini müəyyənləşdirmək. Həmin lüğətlər əsasında leksikoqrafik aspektdən leksik, semantik, qrammatik, etimoloji və qrafik cəhətlərini araşdırıb sistemləşdirmək.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi ümumişlək olmayan leksikanın – dialekt sözlərin, köhnəlmiş leksikanın, termin və neologizmlərin filoloji lüğətlərdə verilməsini, bu söz qruplarının leksik-semantik, etimoloji, qrammatik və qrafik cəhətdən araşdırılıb sistemləşdirilməsidir. Araşdırmada aşağıdakı vəzifələrin həlli diqqət mərkəzində olmuşdur:

– leksikoqrafiyanın ümumi nəzəriyyəsi ilə bağlı araşdırma aparmaq;

– yuxarıda adı çəkilən lüğətlər üzərində tədqiqat aparmaq;

– ümumişlək olmayan leksikanın təsnifatını vermək;

– izahlı və tərcümə lüğətlərinin hər birindən ümumişlək olmayan sözləri seçərək kompüterdə ayrıca fayllarda qeydə almaq, yaranmış ümumi paradigmatik fonda onların lüğətlərdə bir-birinə nisbətdə hansı şəkildə verilməsini müəyyənləşdirmək və statistik müqayisəsini aparmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq dialekt leksikası, terminlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər leksikoqrafik aspektdən tədqiqata cəlb olunmuşdur;

– ilk dəfə olaraq slenqizmlər araşdırılmış, peşə-sənət leksikası və professionalizmlər fərqləndirilmişdir;

– Azərbaycan filoloji lüğətlərində ingilis, alman və rus lüğətləri ilə müqayisədə baş sözlərin az olması ilə bağlı tədqiqat aparılmış, dörd səbəb müəyyənləşdirilmişdir;

¹ Azərbaycanca-rusca lüğət. Dörd cildə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006. Bu lüğət avtoreferatda ARL qısaltması ilə ifadə olunur.

² Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 728 səh. Bu lüğət avtoreferatda ADOL akronimi ilə ifadə olunur.

– "Azərbaycanca-rusca lüğət"də qeyri-dəqiq tərcümə halları aşkar edilmiş və bunun üç səbəbi göstərilmişdir;

– Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, etnoqrafik leksikanın növlərinin filoloji lüğətlərdə üslubiyat baxımından verilmə yolları müəyyənləşdirilmişdir;

– aparılan araşdırmalar ADİL-in ilk nəşri (1966-1987) ilə 2006-cı ildəki nəşri arasında sözlərin etimologiyası ilə bağlı müəyyən fərqləri üzə çıxardı;

– fonetik dialektizmlərin ikivariantlığının izahlı, tərcümə və orfoqrafiya lüğətlərində verilmə şərtləri araşdırılmışdır;

– ilk dəfə olaraq, izahlı və tərcümə lüğətlərində lüğət məqaləsində semlər arasında semantik münasibətlərin iyerarxik inkişafını əyani şəkildə göstərmək məqsədilə, leksemlər üzrə cədvəl və şəkillərlə analiz aparılmış və Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, çoxmənalı sözlərin mənaları arasındakı zəncirvari, radial, zəncirvari-radial münasibətlər öyrənilmişdir ;

– ilkin olaraq, terminlərin müxtəlif lüğətlərdə müxtəlif definisiyalarla verilməsi məsələsi tədqiqata cəlb olunmuşdur.

– Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, müəllif tərəfindən Azərbaycan, rus, ingilis, latın və ərəb dilləri arasında aparılmış kontrastiv analiz nəticəsində bu dillər arasında sintaktik fonda diamorfiyanın mövcud olması aşkar edilmiş və onun leksikoqrafik həlli yolları göstərilmişdir;

– omonimlərin filoloji lüğətlərdə verilməsi məsələsi leksikoqrafik aspektdən tədqiqata cəlb olunmuş, omonimlərin paradiqması və Azərbaycan filoloji lüğətlərində omonimlərin verilməsi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu əsnada, ilk dəfə olaraq, ümumişlək olmayan omonim-sözlərin Azərbaycan filoloji lüğətlərində üslubi diferensiallıq baxımından statistik tədqiqatı aparılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Azərbaycan dili filoloji lüğətlərində baş söz sayı ingilis, alman və rus dili lüğətləri ilə müqayisədə azlıq təşkil edir;

Tərcümə lüğətlərinin tərtibatında bəzən sözlərin dəqiq qarşılığını tapmaq olmur;

İzahlı lüğətdə bəzi sözlər üslubi və qrammatik baxımdan yenidən işlənmişdir.

İzahlı lüğətdə təqdim olunan etnoqrafizmlər çox böyük əksəriyyətlə toy mərasimi ilə bağlı leksik vahidlərdir;

ADİL-in ilk nəşri ilə 2006-cı ildəki nəşri arasında sözlərin etimologiyası ilə bağlı müəyyən fərqlər var.

Lüğətlərdə omonimlər və polisemlər qarışıq salınır.

Polisemiyada denotat dəyişimi omonimiyaya gətirib çıxarmır.

ARL-ə tətbiq olunan “qrammatik omonimlik” prinsipinin leksikoqrafik həlli Azərbaycan dilinin qrammatika qanunlarına zidd şəkildə aparılmışdır.

Tədqiqatın metodları. Qarşıya qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı tədqiqat və analizi metodlarından istifadə olunmuşdur: induktiv metod, linqvostatistik metod, tarixi-müqayisəli, təsviri metod, müqayisəli-tutuşdurma metodunun sahəli tutuşdurma üsulu.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda əldə olunan nəticələr leksikoqrafiya sahəsinin nəzəri metodlarının işlənməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyada ümumişlək olmayan sözlərdən slenq leksikası haqqında aparılan araşdırma və professionalizmlərlə peşə-sənət leksikasının fərqləndirilməsi Azərbaycan leksikologiyası üçün yenilik olmaqla bərabər, nəzəri əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqat əsnasında müxtəlif dillər arasında sintaktik fonda aparılmış kontrastiv analizdən əldə olunan nəticələr qohum olmayan dillər arasında tərcüməçilik sahəsinin nəzəri məsələlərinin həllində əhəmiyyətlidir.

Ümumişlək olan və ümumişlək olmayan omonim sözlərin lüğətlərdə paradiqmasının düzgün müəyyənləşdirilməsi və polisemiyanın radial, zəncirvari, radial-zəncirvari əlaqələrinin öyrənilməsi ilə bağlı əldə olunan nəticələr təkcə Azərbaycan leksikoqrafiyasında deyil, eyni zamanda Azərbaycan leksikologiyası və semasiologiya sahəsində nəzəri əhəmiyyət daşıya bilər.

İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyanın elmi nəticələri gələcəkdə izahlı və tərcümə lüğətlərinin, metodoloji dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Faktiki mənbə kimi filoloji lüğətlər götürülmüşdür. Elmi mənbə olaraq Azərbaycan, türk, rus, Avropa, monqol, qazax, kalmık dilçiliyinə müraciət edilmiş və həmin nəzəri ədəbiyyatlardan bəhrənilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmiş, şöbənin iclaslarında geniş müzakirə olunmuş, İnstitutun Müdafiə Şurasının seminarında müzakirədən uğurla keçmişdir. Tədqiqatın materialları beynəlxalq, ümumittifaq və respublika səviyyəli konfrans, simpozium və seminarlarda müzakirə olunaraq elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Dissertasiyanın məzmunu ilə əlaqədar üç konfrans məqaləsi, AAK-ın tövsiyyə etdiyi elmi jurnal və nəşrlərdə on məqalə və bir monoqrafiya nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəslı "**Leksikoqrafiya nəzəriyyəsində filoloji lüğətlər və ümumişlək olmayan sözlərin leksikoqrafik təsviri**" adlanır. Bu fəsil 5 yarım fəsildən ibarətdir.

"Filoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri, sözlük məsələsi və ümumişlək olmayan leksikanın filoloji lüğətlərdə yeri" başlıqlı I yarım fəsildə Azərbaycan lüğətçiliyi tarixinə müraciət edilərək XIII əsrdən tutmuş bu günə qədər hazırlanmış lüğətlərimizin tərtibi prinsipləri («kök-yuva» prinsipinin təqalib, qafiyə, əlifba üsulları; müasir əks əlifba, əlifba və yuva prinsipləri) təhlil edilir, ümumi nəzəri məsələlər, sözlük, lüğətlərin müfəssəl və diferensial bölgüsü haqqında məlumatlar verilir. Leksika seçimi edilərkən tərcümə lüğətlərində çox zaman sözlərin bir dildən digərinə dəqiq tərcüməsini vermək mümkün olmur. Müşahidələr göstərir ki, ARL-də qeyri-dəqiq tərcümə nüansları 3 səbəbdən meydana gəlir: 1) hər bir dilin öz milli psixologiyasına uyğun leksikasının olması; 2) dildə baş verən

məna genişlənməsi və məna daralması kimi halların sözün semantik iyerarxiya sıralamasında dəyişikliklər yaratması; 3) lüğətdə hərfi tərcümə hallarının olması. Bu fəsildə Azərbaycan dili lüğətlərində baş söz sayının ingilis, alman və rus lüğətləri ilə müqayisədə az sayda olması araşdırılır və bunun 4 səbəbdən əmələ gəldiyi qənaətinə gəlinir: qeyri-normativ leksikanın Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərinə daxil edilməməsi; aqlütinativ və flektiv dillər arasında olan morfoloji quruluş fərqi; lüğətin hansı dövrdən bəri hazırlanıb ortaya qoyulması faktı; Azərbaycan lüğətlərində feili sifətlərin bütün formalarının əks olunmaması. Bu fəsildə dünya leksikoqrafiyasına müraciət edilərək H.Ö.Vicendinin metaleksikoqrafiya nəzəriyyəsinin təsnifatı təqdim edilir¹.

Lüğət sözlüyünün tərtib məsələsi onun məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq dəyişir. Bu baxımdan baş sözlərin verilməsinə görə, lüğətlər şərti də olsa, müfəssəl və ya diferensial ola bilər. Diferensial prinsip, əsasən, ümumişlək olmayan leksikanın – dialektizmlərin, terminlərin, klassik sözlərin, vulqarizmlərin, neologizmlərin və köhnəlmiş leksikanın seçimində özünü göstərir. Həm ADİL, həm də ikidilli ARL diferensial prinsipli lüğətlər sırasına daxildir. Çünki buraya yalnız ədəbi dildə işlənən sözlər daxil edilir. Hər iki lüğətə daxil edilməmişdir: ümumişlək olmayan sözlərdən – məhdud ixtisas sahələrinə aid terminlər, ədəbi dilə məlum olmayan məhəlli leksika (dialektizmlər), arqotizmlər, vulqarizmlər, ayrı-ayrı yazıçı və müəlliflərin icadı olan sözlər².

Bütün lüğət növləri içərisində sözlük baxımından ən demokratiki orfoqrafiya lüğəti hesab olunur. ADOL-a işlənmə təzliyindən asılı olmayaraq bütün sözlər daxil edilmişdir. Lakin normativ lüğət olduğuna görə, buraya qeyri-normativ leksika – arqotizm, vulqarizm, okkazionalizm, slenqizm və jarqonizmlər daxil edilmir.

¹ Wiegand H.E. On the structure and contents of a general theory of lexicography. In: LEXeter '83 Proceedings. Papers from the International Conference on Lexigraphy at Exeter, 9-12 September 1983. Ed. by R.R.K. Hartmann. Tübingen 1984 (Lexicographic. Series Maior 1), 13-30.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006-2011, səh. 12.

Bu baxımdan biz orfoqrafiya lüğətini müfəssəl tipli lüğətlər sırasına aid edə bilmirik. Orfoepiya və orfofoniya lüğətlərindən fərqli olaraq, orfoqrafiyada morfoloji prinsip ön planda olur. Burada ümumxalq danışığı xüsusiyyətlərinə xas fonetik hadisələr öz əksini tapmamalıdır.

II yarımfəsil “İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qrupları” adlanır. Burada işlənmə dairəsinə görə sözlərin təsnifatı aparılır, ümumişlək olan və ümumişlək olmayan leksika ilə bağlı aparılan araşdırmalar nəzərdən keçirilir. Ümumişlək leksikanın lüğətlərdə üslubi işarəsinin verilməsinə çox zaman ehtiyac olmur. Lüğətin tərtibçilərinin qəbul etdiyi prinsiplərə əsasən, əvvəl ümumişlək sözlərin qrammatik xüsusiyyəti, etimologiyası, üslubi xüsusiyyətləri, daha sonra isə semantik inkişafı ardıcılıqla verilir. Ümumişlək olmayan sözlər müəyyən bir ərazidə yaşayan, yaxud eyni peşəyə sahib olan və ya eyni sosial statuslu bir qrup insanlar arasında işlənən leksikadır. Adətən, ümumişlək olmayan leksikanın filoloji lüğətlərdə üslubi nişanı olur. Ümumilikdə götürdükdə, məhdud dairədə işlənən leksikanın aşağıdakı növləri vardır: dialektizmlər, terminlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, peşə-sənət sözləri, professionalizmlər, arqotizmlər, jarqonizmlər, slenqizmlər, vulqarizmlər, poetik sözlər. Bu təsnifatda biz peşə-sənət leksikasını professionalizmlərdən ayırmışıq, çünki peşə-sənət leksikası (məs., xalçaçılıq terminləri) ədəbi dilin bir leksik təbəqəsidir, professionalizmlər (məs., kompüterçilərin leksikası: *komp – kompüter; bağlanmaq, baq olmaq* – proqramdakı səhf və s.) isə qeyri-normativ leksikaya aid olub, müəyyən peşə və ixtisas sahəsində işlənən terminlərin qısaldılmış, başqa sözlərlə əvəz edilmiş danışığı nitqidir. Slenq termini daha çox ingilis dilçiliyində populyardır. Ədəbi dildə işlənən söz və ifadələrin ekvivalenti olaraq istifadə olunaraq, ekspressiv rəngə malikdir. Məsələn, yeni çıxmış London taksilərinə həm rənginə, həm də formasına görə badımcanı xatırlatdığına görə el arasında “badımcan-taksi” deyilir: “*Badımcanı çağır. Badımcana mindim.*” və s. Arqo, jarqon, slenq, professionalizm və vulqarizmlər canlı danışığı dilində işlənən qeyri-normativ leksika hesab edildiyinə görə normativ xarakterli izahlı və tərcümə lüğətlərinə daxil edilmir. Lakin leksikoqrafiya qanunlarına

əsasən, bədii ədəbiyyatda əksini tapmış qeyri-normativ leksemlər istisnadır. Məsələn, ADİL-də bu tip sözlərə rast gəlmək mümkündür: *əyriqılça, anqutboğaz, çəzmək, badımcınburun, büdrəgən*.

Dissertasiyanın tədqiqat obyektlərinin sayını və predmetinin miqyasını nəzərə alaraq, sadaladığımız söz qruplarından yalnız dialekt leksikası, köhnəlmiş sözlər, neologizm və terminlər geniş tədqiqata cəlb olunmuşdur.

“Azərbaycan dilinin dialekt leksikası və onun leksikoqrafik təsviri” adlanan III yarımfəsildə dialekt leksikasının leksik-semantik və quruluşuna görə filoloji lüğətlərdə verilmə xüsusiyyətləri araşdırılır. Terminlər və köhnəlmiş sözlərlə müqayisədə ADİL-də dialektizmlərə daha az yer ayrılrsa da, tərcümə lüğəti ilə müqayisədə çox hesab edilə bilər. İzahlı lüğətdə dialekt leksikası *məh.* üslubi nişanı ilə qeyd edilir. Dissertasiyada dialektizmlərin aşağıdakı leksik-semantik qrupları tədqiqata cəlb olunmuşdur: fonetik, qrammatik, etnoqrafik, semantik, leksik və leksik-semantik dialektizmlər. Quruluşuna görə də düzəltmə və mürəkkəb dialektizmlərin lüğətlərdə verilmə xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Fonetik dialektizmlər – izahlı və tərcümə lüğətlərinin tərtibatında lüğət obyektini hesab edilmir. Lakin ADİL və ARL-də leksikoqrafik prinsiplərdən irəli gələrək bədii ədəbiyyatda əks olunan Ə.Orucovun "dialekt variantları"¹ adlandırdığı sözlər öz əksini tapır, məs., *ağız* və *ağuz*, *ala* və *alaq*, *alaf* və *ələf* və s. “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”ndə isə daha çox fonetik hadisələr öz əksini tapmış və burada müvafiq işarələr tətbiq edilmişdir². ADOL-da dialekt variantları müşahidə olunur. Bu isə orfoqrafiya lüğətinin prinsiplərinə ziddir.

Qrammatik dialektizmlər – ədəbi dildən fərqli morfoloji xüsusiyyətlərə malik sözlərdir. Lüğətlərdə, dialektoloji lüğət olsa belə, sözün başlanğıc forması əks olunduğundan, sözdəyişdirici şəkildə dialektizmlər burada verilmir. Qrammatik dialektizmlərə daxil olan düzəltmə dialektizmlər – kökü ədəbi dildəki söz kökləri ilə eyni olub, fərqli sözdüzəldici şəkildə olan sözlərdir. İzahlı lüğətdə

¹ Orucov Ə. Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: 1965, 123 s., s.44.

² Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cild. Ankara, 1998, səh. XII.

rastlaşdığı düzəltmə dialektizmlərdən iddiaçı aşağıdakı sözləri misal gətirir: Alanqu *is. məh.*; Avırtmac *is. məh.*; Arxac *is. məh.* və s. ARL-də yer almış düzəltmə dialektizmlər də diqqəti cəlb edir: Basdıq *cyuq. dual.*; Danqış I *npul. dual.*; Döycə *cyuq. dual.* və s. Leksik dialektizmlər – ədəbi dilə məlum olmayan şivə sözləridir, ədəbi dilə məlum olduğu zaman izahlı lüğətdə *məh.*, tərcümə lüğətində isə *dual.* müvafiq nişanları ilə göstərilir. Etnoqrafizmlər ADİL-də *etnoqr.* üslubi işarəsi ilə qeyd edilir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, izahlı lüğətdə əks olunan etnoqrafizmlərin hamısı, bu qədər söz qrupunu əhatə etməsinə rəğmən, böyük əksəriyyətlə toy mərasimi ilə əlaqəli leksemlərdir. Burada təsadüfi halda geyimlə bağlı etnoqrafizmlərə rast gəlinir. ARL-də isə izahlı lüğətdən fərqli olaraq, etnoqrafizm olduğu xüsusi üslubi işarə ilə göstərilmiş geyim, oyun, yemək adlarını bildirən sözlərə, az da olsa, rast gəlmək mümkündür, məs., **cübbə** *cyuq. этногр.*; **qapıbasması** *cyuq. этногр.* və s. ADOL-da rast gəlinən etnoqrafizmlər xüsusi üslubi işarə ilə göstərilmədiyindən (orfoqrafiya lüğətində belə də olmalıdır) yalnız şəxsi qənaətimizə əsasən söyləmək olar ki, ADİL və ARL-də verilmiş etnoqrafizmlərlə yanaşı, hətta bu lüğətlərdə olmayan sözlər belə orfoqrafiya lüğətində yer alır. Məsələn, *cacıq, calğa, cəli, oddağ, ovxar, ovxarlı, öləng, paç, kiyər* və s. İddiaçı belə hesab edir ki, lüğətlərdə ümumişlək etnoqrafizmlər etnoqrafik dialektizmlərdən üslubi cəhətdən fərqləndirilməlidir. Ümumişlək etnoqrafizm növlərinin aid olduğu üsluba uyğun işarələrlə lüğətdə göstərilməsi məqsədəuyğundur. Yəni toy leksikası *toy.*, yas leksikası *yas.*, mifoloji leksika *mif.*, dini sözlər *din.* və s. Etnoqrafik dialektizmlər *məh.* və *etnoqr.* işarələri ilə verilməlidir. Etnoqrafiyaya aid elmi terminlər isə aid olduğu elmi sahəni göstərmək məqsədilə təkcə *etnoqr.* üslubi işarəsi ilə göstərilə bilər. Leksik dialektizmlər ədəbi dilə məlum olmayan şivə sözləridir. Bədii əsərlərdə əks olunduğu və ya termin kimi qəbul edildiyi zaman müvafiq nişanla (*məh.*) lüğətlərdə verilir. Leksik-semantik dialektizmlər – ədəbi dildə bir məna verib, şivədə başqa anlam ifadə edən sözlərdir. ADİL-də bu növ dialektizmlər omonimlər şəklində ayrı-ayrı lüğət məqalələrində tam fərqli mənalarda, hətta fərqli qrammatik işarələrlə verilir. Məs., Tavar¹ *is.*

Balaq (camış balası); Tavar² *sif. məh.* İri, böyük, yekə; Tavar³ *sif. məh.* Çalışqan, bacarıqlı, zirək.

Orfoqrafiya lüğətinin prinsipindən çıxış edərək, omonimlik kimi semasioloji məsələlər ADOL-da öz əksini tapmadığından leksik-semantik dialektizmlər burada verilmir. ADİL və ARL lüğətlərində kifayət qədər çox sayda mürəkkəb dialektizmlərə rast gəlmək mümkündür.

Dissertasyada ADİL və ARL-də dialekt leksikasının tədqiqi zamanı nitq hissələrinə görə aparılan araşdırmanın nəticələri əks olunur: məhəlli sözlər əsasən isimlə (*ambil, anaxtar, arancı, bağılıq, bağam* və s.), qismən sifət (*ari, allı-şallı, yalxı, badaqvari, balıqbelli* və s.), feil (*alınmaq, araşmaq, arxaclamaq, bağırdaqlamaq* və s.), daha az isə zərf (*arayatu* və s.) ilə ifadə olunur.

IV yarımfəsil “Köhnəlmiş sözlərin leksikoqrafik aspektdən öyrənilməsi” adlanır. ADİL-də köhnəlmiş sözlərin üslubi bölgüsü ənənəvi təsnifatdan fərqli aparılmışdır. Bildiyimiz kimi, köhəlmiş sözlər arxaizmlərə və tarixizmlərə ayrılır. Lakin izahlı lüğətdə köhnəlmiş sözlər, tarixizmlər, qədim sözlər və klassik leksika ayrıca üslubi işarələrlə göstərilir. Lüğətdə verilmiş köhnəlmiş sözlər əsasən, klassik leksika ilə bütünlüklə ərəb və fars mənşəlidir. Məs., dəmxana is. [*fars.*] *köhn.* Köhnəlmiş sözlər və tarixizmlər arasında qismən latın, yunan, holland, italyan, fransız, alman, rus, özbək dillərindən alınmış sözlərə rast gəlinir. Məs., manifaktura is. [*lat.*] 2. *köhn.* , çətvər is. [*rus. четверть*] *köhn.* və s.

ADOL-da köhnəlmiş sözlər verilsə də, lüğətin prinsiplərinə müvafiq olaraq üslubi xarakteristikası açıqlanmır. Lakin müşahidələrə görə, burada köhnəlmiş sözlərin verilməsində, növündən asılı olmayaraq, heç bir məhdudiyyət gözlənilmir. Məsələn, *çarıq, çarıqçı, gəcxana, övza* və s.

ADİL-də əks olunan ümumişlək olmayan leksika üzərində aparılan müşahidələrə görə, köhnəlmiş sözlər lüğətdə sayca terminlərdən sonra ikinci yerdə durur. Tarixizmlər, klassik leksika və qədim sözlər getdikcə azalmaq şərti ilə daha az saydadır. İzahlı lüğətdə verilən qədim sözlər əsasən qədim Azərbaycan-türk mənşəli leksik vahidlərdir: məs., *ayaqçı, ayıtmaq, anış, anlı* və s. Tarixizmlər isə tarixi keçmişə, yəni çoxdan ötüb keçmiş dövrlərə aid Azərbayca-

nın və başqa xalqların tarixi ilə bağlı leksik vahidlərdir: məs., *ataman, bəhrə, beytülmal, basmaçı, abbasilər, dinar* və s. Klassik sözlər klassik ədəbiyyat dilinə xas ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdir. ARL ilə müqayisədə klassik leksika izahlı lüğətdə daha çox, həm də ayrıca üslubi işarə ilə əks olunur, məs.: *aləmgir, aşina, bərmurad, bəşəşət, biqədr* və s. Tərcümə lüğətində klassik ədəbiyyata məxsus leksika köhnəlmiş sözlərlə birləşdirilmiş və *устаревшая лексика (устар.)* adı altında təqdim edilmişdir. Burada verilən köhnəlmiş sözlər (устаревшая лексика) böyük əksəriyyətlə ərəb və fars mənşəli leksik vahidlərdir. Tarixizmlər (историзмы) arasında isə həm ərəb-fars, həm türk-Azərbaycan, həm də Avropa mənşəli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Dissertasiyada tarixizmlər iki leksik-semantik qrupa – leksik tarixizmlər və semantik tarixizmlərə bölünərək lüğətlər üzrə tədqiqata cəlb olunur. Eyni zamanda arxaizmlər də leksik, leksik-düzəltmə, leksik-fonetik, semantik, leksik-semantik qruplar üzrə təhlil edilir.

V yarımbaşlıq “Neologizmlərin Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilməsi” adlanır. Burada yenə də leksikoqrafik aspektdən neologizmlər araşdırılır, təkcə polisemik sıralamada deyil, həm də omonim paradiqmində neologizmlərin təqdimatının düzgün verilməsinə çalışılır.

ADOL-da rastlanan neologizmlər: *stilst, dizayn, dizayner, video, kompüter, internet, interyer, şou, disket* və s.

Aparılan araşdırmalar tədqiqatın obyektini olan filoloji lüğətlər içərisində ARL-də daha çox neologizmlərin olduğu, ADİL və üçcildlik ADİL-in¹ isə demək olar ki, neologizmləri əks etdirmədiyi nəticəsinə gəlir.

“Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərində terminlərin verilməsi” adlanan II fəsil 4 yarım-fəsildən ibarətdir. I yarım-fəsil “Terminlərdə çoxmənalılıq, izomorfizm və ya variativliyin leksikoqrafik təzahürü” adlanır. Azərbaycan filoloji lüğətləri üzərində aparılan tədqiqat sübut etdi ki, terminlər ən ziddiyyətli dil vahididir.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Üçcildlik. Bakı, “Çıraq”, 1997.

Dilçilik terminləri olan *arqo* və *jarqon* leksik vahidləri müxtəlif lüğətlərdə hər dəfə fərqli, çarpaz definisiyalarla təqdim edilir. Eyni mənşəli *registr* və *reyestr* terminləri müasir dövrdə üst-üstə düşən mənalar ifadə edir.

Terminoloji lüğətlərlə izahlı və tərcümə lüğətlərinin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, əgər terminoloji lüğətlər adətən ayrı-ayrı elmi sahələr üzrə tərtib olunaraq konkret definisiya ilə təqdim edilirsə, adıçəkilən lüğətlərdə terminə birinci növbədə ümummillilə məxsus leksik vahid kimi yanaşılaraq, bir lüğət məqaləsində bütün polisemik mənşərəsi açılır. ADİL-də xüsusi terminlər üçün onların aid olduqları elm və s. sahəsinin adı göstərilir. Məsələn, *fəls.*, *bot.*, *zool.*, *tib.* və s. Texnikaya aid terminlər üçün *tex.*, adı dəqiq müəyyənləşdirilməyən sahələrə aid sözlər üçün isə *xüs.* üslubi işarələri tətbiq edilir. Tərcümə lüğətində də eyni prinsip gözlənilir. Məsələn, ARL-də *vətər* sözü riyaziyyat, anatomiya, tibb və musiqi termini olaraq lüğət məqaləsində semlərə bölünür və müvafiq üslubi işarələrlə işarələnir. Burada hətta köhnəlmiş mənası da ver.

Müqayisəli-sistematik araşdırma nəticəsində məlum olur ki, izahlı lüğətdə bəzən terminlərin üslubi işarələri verilmir. Bundan başqa, Azərbaycan dilinin qrammatika qanunlarına uymayan bəzi məqamlar diqqəti cəlb edir. Məsələn, *taxılqurudan* leksemi substantivləşmiş feili sifətdir. Onu sintaqmatik aspektdən öyrənərkən təyin rolunda çıxış edən feili sifət olduğu müşahidə olunur. Lakin ADİL-də həmin məqamda sifət olduğu göstərilir. Dissertasiyada terminlərin nitq hissələrinə görə leksikoqrafik aspektdən araşdırılması da əks olunur. Ayrı-ayrı alimlərin buna münasibəti öyrənilir. Sonda isə tədqiqatçının şəxsi müşahidələri verilir: izahlı və tərcümə lüğətində verilən terminlər çox böyük əksəriyyətlə isimlə ifadə olunan sözlərdir. Feili isimlər də çoxluq təşkil edir. Məsələn, *minimumlaşdırma*, *bicvurma* və s. Araşdırılan terminlərin 150-dən 5-i sifətdir. Avropa mənşəli sifət terminlər -iv, -ik, -al şəkilçilərinin, köməyi ilə və ya flektiv yolla əmələ gəlmiş sifətlərin dilimizə qəbul edilməsi ilə yaranır. Məsələn, *abissal*, *arterial*, *aseptik*, *antiseptik* və s. Sifət-terminlər arasında avropamənşəliyərdən daha çox anadilli terminlər müşahidə olunur. Bunlar say, feil, isim, əvəzlik və zərfin birləşməsi ilə transpozisiya olunan mürəkkəb sifətlərdir. Məsələn,

birmənalı, birsəsli, birhecalı, ağırsızlaşdırıcı və s. Adyektivasiya olunmuş terminlər – *ağırsızlaşdırılmış, arxqazan, axtarılan, cəhətlənmiş* və s. Avropa mənşəli terminlərdən transpozisiya olunan düzəltmə sifətlər – *alüminiumlu, astmalı, azotlu, azotsuz* və s. Feil-terminlər arasında həm sadə, həm də verbalizasiya olunan terminlərə adicəkilən lüğətlərdə azlıq təşkil etsə də, rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *vurmaq, çıxmaq, çıxılmaq, toplamaq, hesablamaq, bitumlaşmaq* (geol.), *aşılmaq* (tib.) və s.

ADOL üzərində aparılan araşdırma göstərdi ki, bu lüğətdə elə sözlər vardır ki, onların mənası və nəticə etibarilə etimologiyası, hansı leksik təbəqəyə aid olması barəsində heç bir Azərbaycan filoloji lüğətlərində məlumat tapmaq mümkün deyil. Məsələn, *kirtiz, kırtıl, larqa* və s.

ARL-də söz-terminlərin bütün digər başlıqlar kimi qrammatik xarakteristikası və aid olduğu elmi sahəsi göstərilir. Ən əsası isə, bu lüğətin gözəl xüsusiyyətlərindən biri hər bir terminin rus qarşılığının qısa bir izahla təchiz edilməsidir.

“Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərində verilmiş terminlərin mənşəyi” adlanan II yarımfəsildə terminlər üç mənşəyə görə araşdırılır: a) ərəb və fars mənşəli terminlər; b) dialekt və şivələrdən götürülmüş terminlər; c) Avropa mənşəli terminlər.

Ana dili mənşəli terminlər. Dissertasiyada bir daha təsdiq edilir ki, anadilli terminlər ekspressiv-emosional rəngə maldir. Məsələn, botanika terminlərindən – *dəvəqıran (karvanqıran), eşşək-qulağı, dilqanadan, dişqurtduyan, dombalankök*; kimya terminlərindən – *nəcib qazlar, nəcib metallar, aktiv metal, doymamış karbohidrogenlər*; fizika terminlərindən – *doymuş buxar, doymamış buxar, rəqsi hərəkət, sükunət sürtünməsi, sürüşmə sürtünməsi* və s. Burada terminlər yaranma üsullarına görə leksikoqrafik aspektdə tədqiqatə cəlb olunur.

Azərbaycan filoloji lüğətləri üzərində aparılan tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, sintaktik üsulla yaradılan terminlərin sayı milli şəkildəkilərin köməyi ilə yaradılan terminlərin sayından çoxdur (-*izm, -ist, -ik, -loji, -iya, anti-* kimi əcnəbi şəkildəkiləri nəzərə almasaq). Lüğətlərdəki sintaktik üsulla yaradılmış terminləri təhlil edərəkən, onların leksik-sintaktik üsulla (yalnız leksemlərin birləşərək termin-

ləri əmələ gətirməsi) və morfoloji-sintaktik üsulla (leksik və qrammatik şəkilçilərin mürəkkəb terminlərdə işlənməsi) yaradılması müşahidə olunur. Araşdırmalar göstərir ki, flektiv dillərə məxsus önsəkilçilərdən yalnız *ultra-* şəkilçisi türk mənşəli sözlərə birləşərək morfoloji üsulla formalaşan anadilli terminlər əmələ gətirə bilər: *ultrabənövşəyi, ultraqısa* və s. Yəni rus və beynəlmiləl şəkilçilərdən *anti-, protivo-, kontr-, hiper-, super-, pod-*, fars mənşəli *na-, bi-* önsəkilçilərinin türk mənşəli sözlərə qoşulması halları rast gəlinmir.

Anadilli terminlər, əsasən, dialekt və şivələrdən götürülmədir. Bundan başqa, bu lüğətlərdə, əsasən, botanika və zoologiya terminlərinin verildiyi və həmin leksik vahidlərin böyük əksəriyyətlə ana dilinin lüğət tərkibi əsasında yaradılmış terminlər olduğu müşahidə olunur.

Ərəb və fars mənşəli terminlər. Bu qəbildən olan terminlər müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksika sistemində digər alınma terminlərlə müqayisədə çoxluq təşkil etmir. Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilmiş ərəb və fars mənşəli ümumişlək olmayan sözlər əsasən dini və klassik ədəbiyyat leksikasına aid olan leksemlərdir. Məsələn: *ilahi, mədrəsə, peyğəmbər, imam, ilahiyatçı* və s. Tərcümə lüğəti ilə müqayisədə ADİL-də verilən klassik leksikanın daha geniş əks olunduğu müşahidə olunur.

Ərəb və fars mənşəli terminlər içərisində musiqi terminləri çoxluq təşkil edir. Maraqlıdır ki, sintaktik üsulla yaradılmış qoşa sözlər şəklindəki terminlərin tərəflərindən biri bəzən anadilli, digər tərəfi isə ərəb-fars mənşəli ola bilər. Məsələn: Bayatı-kürd *çуу. мۄз.*; Bayatı-ərəban *çуу. мۄз. ...*

Avropa mənşəli terminlər. Müşahidələrə əsasən onu söyləmək olar ki, Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilmiş Avropa mənşəli alınma terminlər daha çox (getdikcə azalmaq şərtilə) latın və yunan, qismən fransız, italyan dillərindən rus dili vasitəsilə alınma sözlərdir. Təkcə tibb sahəsindəki terminlər sisteminin 75%-ni latın və yunan mənşəli sözlər təşkil edir. Bu tip sözlər dilimizə rus dili vasitəsilə daxil olduğundan rus fonologiyasının və orfoqrafiyasının xüsusiyyətlərini də özündə daşıyır. Məsələn, yunan mənşəli *analysis* (analiz), *hypothesis* (hipotez), *thesis* (tezis) və s. ADİL-də verilən fəlsəfə terminlərinin əksəriyyəti Avropa mənşəlidir. Məsələn,

subyektivizm, substansiya, relyativizm, relyativist, rasionalizm, maxizm, maxist, monoteizm, və s. Musiqi terminləri içərisində olan Avropa mənşəli sözlər, əsasən, italyan dilindədir. Məsələn: *ariozo, ariya, bariton, bas* və s. ADİL-də bəzən sözlərin etimologiyası düzgün verilmir. Məsələn, *arfa* ləksik vahidi alman mənşəli göstərilir. Halbuki *arfa* sözü yunan sözüdür. Hətta *aerologiya, aeronavt, aerostat* kimi yunan sözləri də rus mənşəli göstərilir. Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, bu cür səhvlər 2006-cı il nəşrində buraxılıb, ilkin nəşrdə¹ həmin səhvlər müşahidə olunmur. ARL-də sözlərin mənşəyi göstərilmir.

III yarımfişil “Humanitar, təbiət və texniki olmaq üzrə terminlərin leksikoqrafik tədqiqatı” adlanır. Burada adıçəkilən izahlı, tərcümə və orfoqrafiya lüğətlərində verilmiş humanitar, təbiət və texniki terminlər tədqiqata cəlb olunur.

Humanitar elmlərə aid terminlər. ADİL-də humanitar terminlər 15% təşkil edir. Burada, əsasən, musiqi, dilçilik, qrammatika, hüquq, filologiya, iqtisadiyyat, əmtəəşünaslıq, diplomatiya və başqa elmi sahələrə aid terminlər yer alır. ARL-də humanitar terminlərin 5% verildiyi müşahidə olunur. Burada musiqi və dilçilik terminləri çoxluq təşkil edir. Bundan başqa, adıçəkilən tərcümə lüğətində fəlsəfə, iqtisadiyyat, ədəbiyyat, psixologiya, hüquq, maliyyə və s. elm sahələrinə aid terminoloji vahidlərə rast gəlmək mümkündür.

Texniki elmlərə aid terminlər. Araşdırmalara əsasən söyləmək olar ki, ADİL-də verilən texniki terminlər humanitar terminlərə nisbətən üç (5%), təbiət terminlərinə nisbətdə isə beş dəfə az əks olunur. Məsələn, *yemqarışdıran, köpükləndirici, kömürsoran* və s. Lüğət məqalələrinin zənginliyi ilə fərqlənən ARL-də leksemlərin semantik iyerarxiyası dissertasiyada aydın şəkildə işıqlandırılır. Bu barədə zəngin materiallar təqdim edilir.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. A-Q /I cildin төrt. Ə.Ə.Orucov; red. hey. M.A.Dadaşzadə, Ə.Ə.Orucov, R.Ə.Rüstəmov, M.Ş. Şirəliyev; I cildin red. Ə.Cəfər; Azərb. SSR Elmlər Akad. Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İn-tu. - I cild. - B.: Az SSR EA, 1964. - 595, [1] s.

Təbiət elmlərinə aid terminlər. ADİL, ARL və ADOL lüğətlərində humanitar və texniki terminlərlə nisbətdə təbiət terminlərinə daha çox üstünlük verildiyi müşahidə olunur. ADİL-də təbiət terminləri 26% faiz təşkil edir. Bunlardan ən çox əks olunanı botanika terminləridir (7,1%). Daha sonra zoologiya terminləri çoxluq təşkil edir (4%). Zoologiya terminləri müxtəlif sahələri əhatə edir. Buraya ev heyvanları, çöl heyvanları, ev quşları, çöl quşları, sürünənlər, suda və suda-quruda yaşayan heyvanların adları daxildir. Məsələn: *Birbuynuzlu sif. zool...*; *Dağayısı is. 1. zool. ...*; *Qoşadırnaqlı sif. zool...*; *Qoşadırnaqlılar cəm zool. və s.* Alınma zoologiya terminləri anadillilərlə müqayisədə azlıq təşkil edir. Tibb terminləri 3%, anatomiya və kimya terminləri bərabər şəkildə 1%, biologiya 0,8%, fizika 0,4% əks olunur. ARL-də təbiət terminləri 20% təşkil edir. Bunlar içərisində ən çox yer alanı, izahlı lüğətdə olduğu kimi, botanika terminləridir (7%). Bunlar əsasən anadilli olsa da, Avropa mənşəlilər izahlı lüğətlə müqayisədə ARL-də daha çox verilir. Tərcümə lüğətində tibb terminləri 4% təşkil edir. Anadilli tibb terminləri Avropa mənşəlilərlə demək olar ki, bərabər şəkildə verilir. Məsələn: *Cələ² cıy. 2. med. ...*; *Hemoliz cıy.*; *Hemoqlabin med. I cıy. ...* Burada zoologiya və kimya terminləri, demək olar, bərabər sayda, 4%, coğrafiya və geologiya terminləri 2%, biologiya 1% əks olunur. ADOL-da terminlərin verilməsinə məhdudiyət qoyulmadığından, burada külli miqdarda təbiət terminləri yer alır. Məsələn: *sıxlıq, turşulaşdırma, çuqun, şora, qalay, fosfor və s.*; Geologiya terminlərindən: *uralitləşmə, üzgəc, filiz, xitin, hetit, həllolma, civə, cins, şırnaq və s.*; Fizika terminlərindən: *şüaqaqtarma, bərabər-sürətli, qravitasiya və s.*

III fəsil “**Filoloji lüğətlərdə ümumişlək olmayan leksikanin yerinin müəyyənləşdirilməsində omonimiyenin rolu**” adlanır. Bu fəsil 4 yarım fəsildən ibarətdir. “Azərbaycan filoloji lüğətlərində qarşı-qarşıya gələn dilemma – omonimiya və ya polisemiya?” başlığı altında olan I yarım fəsil hələ də dünya dilçiliyində öz həllini tapmamış omonimiya probleminə həsr olunur. Müşahidələr göstərir ki, omonim və polisemlər müxtəlif lüğətlərdə fərqli şəkildə təqdim edilir. Bu zaman “ümumişlək olmayan leksem müstəqil lüğət məqaləli baş söz, yoxsa polisem olmalıdır” kimi dilemma yaranır.

Müəllif epidiqmatik aspektdən yanaşaraq leksemin semantik iyerarxiyasını təsvir etmək üçün cədvəl və qrafiklərdən istifadə edir və belə bir qənaətə gəlir ki, polisemiya da denotat dəyişimi omonimiyaya gətirib çıxarmır. Göstərilir ki, fərqli denotatlara malik çoxmənalı sözün semantemaları ərəb rəqəmi və nöqtə ilə bəndlərə ayrılaraq, ayrı-ayrı abzaslarda verilməlidir. Bu semantik əlaqə radial polisemiya adlanır. Zəncirvari polisemiya da hər sonrakı mənə özündən əvvəlkindən motivasiya alır. Bu tip əlaqədə olan mənalar mötərizəli ərəb rəqəmi ilə ayrılaraq ardıcıl şəkildə bir abzasda verilir. Radial-zəncirvari polisemiya isə hər iki xüsusiyyətlərə malik semantik münasibətdir. Burada hər xüsusiyyətə uyğun qrafik həll tətbiq edilməlidir.

II yarım fəsil “Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan omonim-sözlərin statistik müqayisəsi” adlanır. Leksikoqrafiyada maraqlı məsələlərdən biri də ümumişlək olmayan omonim-sözlərin lüğətlərdə verilməsi məsələsidir. Müşahidələrə görə, Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilmiş ümumişlək olmayan omonim-sözlər ümumi omonimlərin 25%-ni təşkil edir. Hər üç lüğətdə termin və köhnəlmiş sözlərlə müqayisədə dialekt leksikasına daha az yer verilməsinə rəğmən, başqa leksik təbəqələr arasında ən çox omonimlər məhz dialekt leksikasının payına düşür. ARL-də isə ADİL-dən daha çox termin əks olunur. Buna müvafiq olaraq, ARL-də ən çox termin-omonimlər verilir. Onlar arasında anadilli botanika terminləri çoxluq təşkil edir. ADOL-də terminlərin sayca çoxluğu müşahidə edilsə də, bu lüğətdə, orfoqrafiya lüğəti prinsiplərinə əsasən, omonimlər verilmir. Azərbaycan filoloji lüğətlərində əks olunan omonimlərin ümumi sayından 6%-ni isə köhnəlmiş sözlər-omonimlər təşkil edir.

III yarım fəsil “Azərbaycanca-rusca lüğət”də “qrammatik omonimlər” prinsipinin tətbiqi məsələsi” başlığı altındadır. Azərbaycan dili ilə rus dili arasında sintaktik səviyyədə mövcud olan morfoloji uyğunsuzluğu müşahidə etmiş prof. M. Tağıyev rus dilinə tərcümə mövqeyindən çıxış edərək qrammatik omonimlik prinsipini “Azərbaycanca-rusca lüğət”ə tətbiq etməyi məqsəduyğun bilmişdir. Lakin bu prinsipin leksikoqrafik həlli Azərbaycan dilinin qrammatika qanunlarına zidd şəkildə aparılmışdır.

IV yarım fəsil “Tərcümə lüğətlərində qohum olmayan dillərin diamorfiya məsələsi (Azərbaycan, rus, ingilis, latın və ərəb dillərinin materialları əsasında)” adlanır. Burada müqayisəli-tutuşdurma metodunun sahəli tutuşdurma üsulundan istifadə etməklə Azərbaycan, rus, ingilis, latın və ərəb dillərinin sintaktik birləşmələri arasında müqayisə aparılır. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, diamorfiya hadisəsi I və II növ təyini söz birləşmələrinin I komponentinin tərcüməsi zamanı müşahidə olunur. Məs., *az.* taxta qaşığı (isim + isim), *rus.* деревянная ложка (sifət + isim), *ing.* a wooden spoon (sifət + isim), *lat.* ligula lignea (isim + sifət), *ər.* ملعقة خشبية (isim + sifət); *az.* qeysəriyyə kəsimi (isim+isim), *rus.* кедровое сечение (sifət + isim), *ing.* a caesarean section (sifət + isim), *lat.* sectio caesarea (isim + sifət), *ər.* العملية القيصرية (isim + sifət) və s.

Tədqiqatda Azərbaycan, türk, rus, qazax, monqol və kalmık dilçiliyinə müraciət edilərək diamorfiya hadisəsinin aqlütinativ və flektiv dillər arasında baş verdiyi qənaətinə gəlinir.

Tərcümə lüğətlərində bu məsələnin qrafik həlli aşağıdakı şəkildə olmalıdır: Azərbaycan dilindəki II növ təyini söz birləşməsinin sintaktik konstruksiyası (-i)⁴ lüğətdə verilməli və bu zaman hər iki tərəfin qrammatik xüsusiyyətləri qeyd edilməlidir. Məs., *Təbiət is.* 1) *is.* natura, ae, f; 2) ~ (-i)⁷ *sif.* naturalis, e.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində “Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan leksikanın verilməsi” tədqiqatının bir sıra elmi-nəzəri müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

– slenqizmlər ekspressiv-emosional çalarlı danışıq leksikasıdır;

– flektiv dillərin söz köklərinin dəyişkən olması, Azərbaycan dili lüğətlərində yalnız normativ leksikanın verilməsi, lüğətin hansı dövrdən bəri tərtib olunmağa başlanması faktı, feili sifətin bütün formalarının lüğətlərimizdə verilməməsi Azərbaycan filoloji lüğətlərində baş söz sayının azlığına gətirib çıxarır;

– ARL-də qeyri-dəqiq tərcümə halları iki səbədən yaranır: 1) hər bir dilin öz milli psixologiyasına uyğun leksikasının olması; 2) dildə baş verən məna genişlənməsi və məna daralması kimi halların sözün ifadə etdiyi semantik iyerarxiya sıralamasında dəyişikliklər yaratması; 3) lüğətdə hərfi tərcümə hallarının olması;

– dialektizmlər, klassik sözlər, köhnəlmiş sözlər ARL ilə müqayisədə ADİL-də daha çox verilmişdir.

– etnoqrafik leksika ADİL-də böyük əksəriyyətlə toy mərasimi ilə bağlı leksik vahidlərdir;

– lüğətlərdə ümumişlək etnoqrafizmlər etnoqrafik dialektizmlərdən üslubi cəhətdən fərqləndirilməlidir. Ümumişlək etnoqrafizm növlərinin aid olduğu üsluba uyğun işarələrlə lüğətdə göstərilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Yəni toy leksikası *toy.*, yas leksikası *yas.*, mifoloji leksika *mif.*, dini sözlər *din.* və s. Etnoqrafik dialektizmlər *məh.* və *etnoqr.* işarələri ilə verilməlidir. Etnoqrafiyaya aid elmi terminlər isə aid olduğu elmi sahəni göstərmək məqsədilə təkcə *etnoqr.* üslubi işarəsi ilə göstərilə bilər;

– köhnəlmiş sözlərin Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilmə bölgüsü ənənəvi təsnifatdan fərqlidir;

– İzahlı lüğətdə bəzən terminlərin üslubi işarələri verilmir, feili sifətlərin və metoforik anlam kəsb edən sözlərin təyin rolunda çıxış etməsi sifət olaraq dəyərləndirilir. Dissertasiyada sübut edilir ki, anadilli terminlər emosional ekspressiv rəngə malikdir. Azərbaycan filoloji lüğətlərinin tədqiqatı nəticəsində məlum olur ki, sintaktik üsulla yaradılan terminlər milli şəkilçilərin köməyi ilə yaradılan terminlərdən çoxdur.

– omonimlər müxtəlif lüğətlərdə fərqli şəkildə təqdim olunur. Bunun səbəbi isə sözün omonim və ya polisem olmasını fərqləndirmək üçün mənaları arasındakı epidiqmatik münasibətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməməsidir;

– ARL-də Azərbaycan və rus dilləri arasında olan morfoloji uyğunsuzluq Azərbaycan dilinin qrammatika qanunlarına zidd şəkildə təqdim olunmuşdur;

– Azərbaycan dilində I və II növ təyini söz birləşmələrinin isimlə ifadə olunmuş birinci komponentinin qarşılığı əgər rus dilində birmənalı şəkildə, latın dilində isə əksər hallarda sifətdirsə, ingilis və ərəb dillərində bəzən isim, bəzən isə sifət olur. Bu hadisə iddiaçı tərəfindən diamorfıya adlandırılır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. Lüğətlərin tipləri və Azərbaycan filoloji lüğətlərində sözlük məsələsinin qoyuluşu. “Filologiya məsələləri”. Bakı, 2011, №10. 154-161 s.
2. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə terminlərin verilməsi. “Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2011, №4 (80) s.71-77.
3. Лексикографический аспект изучения диалектной лексики (на материале «Толкового словаря азербайджанского языка»). “Dialekt leksikasının leksikoqrafik aspektdən öyrənilməsi” (“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin materialları əsasında).European Science and Technology. Materials of the International Research and Practice Conference. Wiesbaden, Germany, January 31st, 2012. The publisher «Strategic Studies Institue». s. 905-910.
4. Lüğətçilik nöqtəyi-nəzərindən etnoqrafik leksikanın öyrənilməsi. Məqalə. “Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 1(81). Bakı-2012. s. 43-45
5. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” əsasında arxaik sözlərin leksikoqrafik aspektdən öyrənilməsi. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 2-5 may 2012-ci il. Bakı, Azərbaycan. s. 244-247.
6. Azərbaycan və rus dilləri arasındakı morfoloji uyğunsuzluğun leksikoqrafik təsviri. Лексикографическое представление морфологических несоответствий между азербайджанским и русским языками. Вестник Воронежского государственного университета, серия Лингвистика и межкультурная коммуникация. №1/2014, s. 107-112.
7. Qohum olmayan dillərin tərcümə lüğətlərində diamorfiyanın əks olunması məsələsi. К вопросу об отражении диаморфии в переводных словарях неродственных языков. Вестник Ленинградского государственного университета имени

- A.C. Пушкина. Научный журнал, № 1, Том 1. Филология, Санкт-Петербург, 2013. s. 103-109.
8. “Azərbaycanca-rusca lüğət”də “qrammatik omonimlər” prinsipinin tətbiqi məsələsi. Məqalə. Dilçilik İnstitutunun əsərləri. № 3/2012, Bakı, Nəsinə adına Dilçilik İnstitutu -2012. s. 56-63
 9. Azərbaycan leksikoqrafiyasında omonimlərin verilməsi prinsipləri. Принципы подачи омонимов в азербайджанской лексикографии. Monoqrafiya. Verlag/ издатель: LAP LAMBERT Academic Publishing ist ein Imprint der / является торговой маркой OmniScriptum GmbH &Co. KGHeinrich-Böcking-Str. 6-8, 66121 Saarbrücken, 2014. Deutschland / Германия, s. 67.
 10. Место малоупотребительных слов-омонимов в азербайджанских филологических словарях. 21 aprel 2014 tarixində Amerika Birləşmiş Ştatlarında keçirilmiş “Applied Sciences and echnologies in the United States and Europe: comm on challenges and scientific findings” elmi konfransı. (April 21, 2014)/ Cibunit Publishing. New York, USA. 2014. 225 p. s. 147-149.
 11. “Terminologiya” termininin terminoloji variativlik aspektindən araşdırılması. “Terminologiya məsələləri” jurnalı. №2, Bakı-2014 s. 154-161.
 12. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə yeni baxış. Dilçilik İnstitutunun əsərləri. №2. Elm və təhsil”, Bakı-2015 s. 101-108
 13. Anadilli terminlərin yaranma üsullarının leksikoqrafik təsviri. “Sivilizasiya” elmi-nəzəri jurnal, 7/2015.s. 70-76.
 14. The Dilemma in the Azerbaijani Philological Dictionaries – Homonymy or Polysemy. Международный научно-исследовательский журнал. International Research Journal. ISSN 2303-9868 PRINT, ISSN 2227-6017 ONLINE, Екатеринбург, №8 (50)-2016. Часть 5, август, s. 97-102.

**ПОДАЧА МАЛОУПОТРЕБИТЕЛЬНЫХ СЛОВ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЯХ**

РЕЗЮМЕ

В диссертации исследуются малоупотребительные слова в «Толковом словаре азербайджанского языка», в двуязычном «Азербайджанско-русском словаре» и частично в «Орфографическом словаре азербайджанского языка». В начале диссертации под названием «Общая характеристика работы» говорится об актуальности темы, ее целях и задачах, научной новизне, методах и источниках, теоретической и практической сущности, печатном состоянии.

Первая глава данной работы называется «Филологические словари в теории лексикографии и лексикографическое представление малоупотребительных слов». В этой главе уточняется классификация слов, употребляемых в разных сферах, рассматриваются общие вопросы лексикографической теории и такая важная проблема как подача лексических пластов в словарях.

Вторая глава называется «Подача терминов в азербайджанских филологических словарях», которая состоит из трёх подраздел.

Третья глава называется «Роль омонимии в определении места малоупотребительных слов в филологических словарях», которая состоит их 4 подразделов.

Основное содержание диссертации обобщено в «Итоговой» части работы.

**SUBMISSION OF LITTLE-USED WORDS IN
AZERBAIJANI PHILOLOGICAL DICTIONARIES**

SUMMARY

In the dissertation little-used words in "The explanatory dictionary of Azerbaijani", in the bilingual "Azerbaijani-Russian dictionary" and in "The spelling dictionary of Azerbaijani" are investigated. At the beginning of the dissertation under the name "General Characteristic of Work" is told about relevance of a subject, its purposes and tasks, scientific novelty, methods and sources, theoretical and practical essence, a printing state.

Chapter 1 of this work is called "Philological dictionaries in theories of a lexicography and lexicographic submission of little-used words". This chapter consists of 5 parts. In this chapter classification of the words used in different spheres is specified, is considered the general questions of the lexicographic theory and such important problem as supply of lexical layers in dictionaries, lexicosemantic features of dialect lexicon in dictionaries, giving and classification of outdated lexicon in philological dictionaries is studied.

Chapter 2 considering submission of terms which consists of three subsection.

Chapter 3 is called "A homonymy role in definition of the place of little-used words in philological dictionaries" which consists their 4 subsections.

The main content of the dissertation is generalized in the "Final" part of the work.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ХАДИДЖА ИСАБАЛА кызы ГЕЙДАРОВА

**ПОДАЧА МАЛОУПОТРЕБИТЕЛЬНЫХ СЛОВ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЯХ**

5706.01- Азербайджанский язык

**диссертация на соискание ученой степени
доктора филологии**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

БАКУ- 2017